

MODAL BIRLIKLAR VA NUTQIY AKTLARNING PRAGMATIK DIFFERENSIALLASHUVI

Jobborova Durdona Valodiya qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti

E-mail: jobborovadurdona409@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada modal birliklar va nutqiy aktlarning pragmatik differensiallashuvi masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda modal vositalarning kommunikativ vaziyatdagi vazifasi, soʻzlovchi pozitsiyasini ifodalashdagi oʻrni hamda nutqiy aktlar bilan funksional aloqasi yoritilgan. Shuningdek, pragmatik maʼno shakllanishida modal birliklarning taʼsiri lingvistik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: modal birlik, nutqiy akt, pragmatika, kommunikativ vaziyat, pragmatik maʼno, diskurs, modal maʼno..

Abstract. This article examines the pragmatic differentiation of modal units and speech acts. The study highlights the communicative functions of modal expressions, their relationship with speech acts, and their role in expressing the speaker's attitude. The paper also analyzes the contribution of modal units to the formation of pragmatic meaning in discourse.

Keywords. modal units, speech act, pragmatics, communicative situation, pragmatic meaning, discourse, modality.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы прагматической дифференциации модальных единиц и речевых актов. Особое внимание уделяется функциональной роли модальных средств в коммуникативной ситуации, их связи с речевыми актами и выражению позиции говорящего. Также анализируется влияние модальных единиц на формирование прагматического значения в дискурсе.

Ключевые слова. модальные единицы, речевой акт, прагматика, коммуникативная ситуация, прагматическое значение, дискурс, модальность.

Til inson tafakkuri va muloqot jarayonining eng murakkab hamda serqatlam hodisalaridan biri sifatida nafaqat axborot uzatish vositasi, balki nutq egasining ichki munosabati, bahosi, maqsadi va kommunikativ niyatini ifodalovchi muhim pragmatik tizim ham hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik yoki semantik jihatdan emas, balki ularning nutq jarayonidagi funksional faolligi asosida tadqiq etishga boʻlgan qiziqish tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, modal birliklar va nutqiy aktlarning oʻzaro munosabatini pragmatik nuqtai nazardan oʻrganish bugungi lingvistik izlanishlarning dolzarb yoʻnalishlaridan biriga aylangan. Har qanday nutqiy jarayonda soʻzlovchi oʻz fikrini oddiy tarzda bayon qilish bilan cheklanmaydi. U muayyan kommunikativ vaziyatdan kelib chiqib, tinglovchiga taʼsir oʻtkazish, ishontirish, rad etish, ogohlantirish, taxmin qilish yoki baholash kabi turli pragmatik maqsadlarni koʻzlaydi. Ana shu jarayonda modal birliklar muhim funksional vosita sifatida namoyon boʻladi. Chunki modallik orqali soʻzlovchining voqelikka, xabarga yoki suhbatdoshga boʻlgan subyektiv munosabati ifodalanadi. Natijada nutqning mazmuniy qatlamiga qoʻshimcha pragmatik maʼno yuklanadi. Nutqiy akt nazariyasi til birliklarining faqat maʼno tashuvchi vosita emas, balki muayyan harakatni

amalga oshiruvchi kommunikativ hodisa ekanligini asoslab berdi. J. Ostin va J. Syorl tomonidan ishlab chiqilgan mazkur nazariya keyingi davr pragmalingsvistikasining shakllanishida muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Mazkur yondashuvga ko'ra, har bir nutqiy birlik ma'lum bir illokutiv maqsadni ifodalaydi va kommunikativ vaziyat bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga chiqadi. Modal birliklar esa aynan shu illokutiv kuchning kuchayishi, yumshashi yoki baholanishida faol ishtirok etadi.

Ommaviy axborot vositalari, internet diskursi, ijtimoiy tarmoqlar hamda kundalik kommunikatsiyada modal vositalarning pragmatik imkoniyatlari yanada faol namoyon bo'lmoqda. Shu sababli modal birliklarning nutqiy aktlar bilan bog'liq differensial xususiyatlarini o'rganish nazariy tilshunoslik bilan bir qatorda amaliy kommunikatsiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bir xil modal vosita turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik ma'no hosil qilishi, ayrim hollarda esa yashirin illokutiv maqsadni ifodalashi mazkur masalaning ilmiy qimmatini oshiradi. O'zbek tilshunosligida modallik masalasi grammatik va semantik jihatdan qator tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, modal birliklarning nutqiy aktlar tizimidagi pragmatik differensiallashuvi yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Ko'plab ishlarda modallik asosan morfologik yoki sintaktik hodisa sifatida talqin qilinadi. Holbuki, modal birliklarning kommunikativ vaziyatdagi funksional yuklamasi, so'zlovchi strategiyasi bilan bog'liqligi hamda pragmatik ta'sir imkoniyatlari chuqurroq tahlilni talab etadi. Mazkur maqolada aynan shu jihatlarga e'tibor qaratilib, modal birliklarning turli nutqiy aktlar tarkibida bajaradigan pragmatik vazifalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi³².

Tadqiqot davomida modal birliklarning buyruq, iltimos, maslahat, ogohlantirish, taxmin, ishonch va gumon kabi nutqiy aktlarda namoyon bo'lish shakllari qiyosiy-pragmatik asosda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kommunikativ niyatning ifodalanishida modal vositalarning differensial xususiyatlari ochib beriladi. Bu esa modallikning faqat grammatik kategoriya emas, balki inson nutqining pragmatik va psixologik mexanizmlarini namoyon etuvchi murakkab kommunikativ hodisa ekanligini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Til birliklarining kommunikativ jarayondagi funksional xususiyatlarini o'rganish zamonaviy pragmalingsvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, modal birliklar va nutqiy aktlar o'rtasidagi munosabat inson nutqining yashirin maqsadlarini ochishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday nutqiy faoliyat ortida so'zlovchining muayyan kommunikativ niyati mavjud bo'lib, ushbu niyat ko'pincha modal vositalar orqali ifodalanadi. Natijada modallik faqat grammatik hodisa emas, balki pragmatik ma'no hosil qiluvchi faol kommunikativ mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Nutqiy akt nazariyasiga ko'ra, inson nutqi oddiy axborot almashinuvi emas, balki ma'lum harakatni amalga oshirish vositasidir. So'zlovchi tinglovchiga murojaat qilayotganda nafaqat ma'lumot beradi, balki uni ishontirish, undash, ogohlantirish, maslahat berish yoki hissiy ta'sir ko'rsatishni ham maqsad qiladi. Aynan shu jarayonda modal birliklar nutqning pragmatik yo'nalishini belgilovchi vosita sifatida faol qatnashadi. Masalan, "kerak", "mumkin", "ehtimol", "albatta", "shekilli" kabi birliklar bir xil mazmundagi gapning kommunikativ kuchini o'zgartirib yuborishi mumkin. Masalan, "Siz borasiz" jumlasini oddiy xabar ma'nosini anglatganda, "Siz borishingiz kerak" shaklida buyruq yoki majburiyat semasi kuchayadi. "Siz balki borarsiz" ko'rinishida esa taxmin va noaniqlik ma'nosi yuzaga chiqadi. Demak, modal birliklar nutqiy aktning illokutiv kuchini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan ular pragmatik differensiallashuvning muhim tarkibiy qismi sifatida qaratiladi³³.

³² Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 112–118;

³³ Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 214–219.

Pragmalingvistik nuqtai nazardan modal birliklarning differensial xususiyati ularning kommunikativ vaziyatga mos ravishda turlicha funksional ma'no hosil qilishida namoyon bo'ladi. Bir xil modal vosita turli kontekstlarda turlicha illokutiv maqsadni ifodalashi mumkin. Masalan, "kerak" modal birligi ayrim holatda qat'iy buyruq ma'nosini bersa, boshqa vaziyatda tavsiya yoki maslahat semasini yuzaga chiqaradi. Jumladan, "Siz bugun kelishingiz kerak" gapida buyruq yoki talab ma'nosi ustun bo'lsa, "Ko'proq kitob o'qishingiz kerak" jumlasida maslahat va tavsiya mazmuni seziladi. Bu esa modallikning kontekst bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Nutqiy aktlarning pragmatik differensiallashuvi ko'pincha so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabat bilan ham belgilanadi. Muloqot ishtirokchilarining yoshi, mavqei, psixologik holati yoki kommunikativ vaziyat darajasi modal birliklarning qo'llanishiga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, rasmiy uslubda "zarur", "lozim", "shart" kabi modal vositalar ko'proq normativ va qat'iy mazmun ifodalasa, kundalik so'zlashuvda "balki", "ehtimol", "shekilli" birliklari yumshoq pragmatik ta'sir hosil qiladi. Shuningdek, modal birliklar yashirin pragmatik ma'no yaratishda ham muhim o'rin tutadi. Ayrim hollarda so'zlovchi fikrni bevosita emas, bilvosita ifodalash orqali kommunikativ ehtiyotkorlikka erishadi. Masalan, "Eshikni yopib qo'ysangiz bo'lardi" jumlasida grammatik jihatdan istak shaklida bo'lsa-da, pragmatik jihatdan buyruq yoki iltimos nutqiy aktini ifodalaydi. Bu yerda modal konstruktsiya nutqning keskinligini yumshatib, kommunikativ muvozanatni saqlashga xizmat qilmoqda³⁴.

Modal birliklarning pragmatik imkoniyatlari, ayniqsa, dialogik nutqda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki dialog jarayonida har bir replika oldingi fikrga munosabat bildiradi va keyingi kommunikativ harakatni belgilaydi. Masalan:

- Siz ertaga yig'ilishga kelasizmi?
- Balki, vaqt topsam kelarman.

Mazkur javobda "balki" va "kelarman" birliklari noaniqlik, ikkilanish hamda ehtiyotkor pragmatik pozitsiyani ifodalamoqda. So'zlovchi qat'iy rad etmayapti, ammo aniq va'da ham bermayapti. Natijada modal birliklar orqali kommunikativ noaniqlik strategiyasi yuzaga kelmoqda. Pragmatik differensiallashuv jarayonida intonatsiya, kontekst va situativ omillar ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ayrim modal birliklarning ma'nosi aynan nutq vaziyatida to'liq ochiladi. Masalan, "Mayli" so'zi bir vaziyatda rozilikni bildirsa, boshqa kontekstda norozilik yoki majburiy murosani ham anglatishi mumkin. Bu holat modal ma'noning statik emas, balki dinamik kommunikativ hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda internet diskursida modal birliklarning pragmatik imkoniyatlari yanada kengayib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar o'z fikrini keskin ifodalashdan ko'ra, modal vositalar yordamida yumshoq yoki kinoyaviy usulda bayon qilishga intiladi. Masalan, "Shunaqa qilish ham mumkin ekan-da" kabi jumalalarda yashirin tanqid yoki istehzo pragmatikasi seziladi. Bunda modal birlik nafaqat baholash vositasi, balki emotsional-pragmatik ta'sir mexanizmi sifatida ham xizmat qilmoqda. Shunday qilib, modal birliklar va nutqiy aktlar o'rtasidagi munosabat pragmalingvistikaning murakkab va ko'p qatlamli masalalaridan biri hisoblanadi. Modal vositalar nutqning illokutiv kuchini belgilash, kommunikativ maqsadni differensiallashtirish hamda so'zlovchining subyektiv munosabatini ifodalashda muhim pragmatik vazifa bajaradi. Ularning funksional imkoniyatlarini chuqur tadqiq etish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy kommunikatsiya, diskurs tahlili va nutq madaniyatini o'rganishda ham muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

³⁴ Хожиев А. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 87–91.

Modal birliklar va nutqiy aktlarning pragmatik differensiallashuvi masalasi tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari doirasida muhim ilmiy ahamiyat kasb etayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida modallikning faqat grammatik yoki semantik hodisa emas, balki kommunikativ jarayonning pragmatik mazmunini shakllantiruvchi faol vosita ekanligi aniqlandi. Nutqiy aktlar tarkibida modal birliklarning qo'llanishi so'zlovchining kommunikativ niyatini, subyektiv munosabatini hamda tinglovchiga ta'sir ko'rsatish strategiyasini yuzaga chiqarishga xizmat qilishi kuzatildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, modal birliklar nutqning illokutiv kuchini belgilovchi asosiy pragmatik vositalardan biri hisoblanadi. Xususan, buyruq, iltimos, maslahat, taxmin, ogohlantirish va ishonch kabi nutqiy aktlarda modal vositalar turli kommunikativ maqsadlarni differensiallashtirib beradi. Shu sababli bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lgan gaplar modal birliklar orqali turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot jarayonida modal birliklarning pragmatik xususiyati kommunikativ vaziyat, kontekst, intonatsiya va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqligi kuzatildi. Ayniqsa, ayrim modal vositalarning nutqning keskinligini yumshatish, kommunikativ ehtiyotkorlikni ta'minlash hamda bilvosita ma'no hosil qilishdagi o'rni muhim ekanligi asoslandi. Bu esa modallikning insonlar o'rtasidagi muloqot madaniyatida alohida pragmatik vazifa bajarishini ko'rsatadi. Shuningdek, zamonaviy diskurs, xususan internet va ijtimoiy tarmoqlar tilida modal birliklarning funksional imkoniyatlari yanada faollashayotgani kuzatildi. Virtual kommunikatsiyada modal vositalar orqali yashirin baholash, kinoya, noaniqlik yoki ehtiyotkor munosabat ifodalash holatlari keng uchrashi pragmatik differensiallashuvning yangi ko'rinishlarini yuzaga chiqarmoqda.

Umuman olganda, modal birliklar va nutqiy aktlarning o'zaro munosabatini pragmatik jihatdan tadqiq etish tilning inson tafakkuri, kommunikativ strategiya va nutqiy ta'sir mexanizmlari bilan uzviy bog'liq murakkab tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot natijalari pragmalingsvistika, diskurs tahlili, kommunikativ tilshunoslik hamda nutq madaniyati yo'nalishlarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOT RO'YXATI

1. Mahmudov N. Til va nutq masalalari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2013. – 248 b.
2. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 286 b.
3. Safarov Sh. Pragmalingsvistika. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
4. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 184 b.
5. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi masalalari. – Toshkent: Tafakkur, 2011. – 216 b.
6. Rasulov R. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 224 b.
7. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 272 b.
8. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
9. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018. – 352 b.
10. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 391 b.